

قراردادهای نفتی ایران بعد از کودتای ۱۳۳۲ تا انقلاب اسلامی

محمدحسن طباطبایی
دکترای علوم اجتماعی، استاد دانشگاه جامع علمی کاربردی

با توجه به ماهیت قراردادهای نفتی و عدم انتشار آنها به صورت واقعی در سطح افکار عمومی در قبل از انقلاب اسلامی لازم به توضیح است که مطالبی که در پی می‌آید ترجمه مقالاتی است که توسط اینجانب در قبل از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۵ از مجله اکونومیست (Economist) صورت گرفته است و این ترجمه در کنار درس اقتصاد نفت در دانشگاه تبریز ارائه گردید. متن ذیل مربوط به قراردادهای نفتی بعد از کودتای ۱۳۳۲ می‌باشد.

اینجانب بعد از انقلاب اسلامی به وزارت نفت جمهوری اسلامی ایران مراجعه کرده و خواهان متن قراردادهای نفتی پیش از انقلاب جهت مقایسه با قراردادهای نفتی جمهوری اسلامی ایران که از طریق بیع متقابل و روش *B.O.T* صورت گرفته، شدم که متأسفانه هیچ کدام را برخلاف قانون در اختیار اینجانب نگذاشتند!

۱. در اکتبر ۱۹۵۳ مذاکرات میان دولت زاهدی و نمایندگان آمریکا درباره نفت ایران و بهره‌برداری از آن به وسیله انحصارات خارجی آغاز گردید.
۲. در ۱۷ اکتبر ۱۹۵۳ هور، مشاور مخصوص وزارت امور خارجه آمریکا در مسأله نفت وارد تهران شد و درباره تشکیل کنسرسیوم بین‌المللی نفت برای استخراج، بهره‌برداری تصفیه و فروش نفت ایران با دولت زاهدی به مذاکره پرداخت.

۳. در فوریه ۱۹۵۴ کنفرانس نمایندگان نفتی آمریکا و انگلستان درباره تقسیم نفت ایران در لندن تشکیل گردید.
۴. در ۲۵ فوریه ۱۹۵۴ کمپانی بریتیش پترولیوم (B.P) و نمایندگان کمپانیهای نفتی آمریکا و سایر کمپانیها در غیاب ایران درباره چگونگی تشکیل کنسرسیوم بین‌المللی نفت برای بهره‌برداری از نفت ایران با هم به توافق رسیدند. کنسرسیوم جدیداً تأسیس تصمیم گرفت که مبلغ ۴۰۰ میلیون دلار به عنوان غرامت از دست دادن انحصار نفت ایران به کمپانی بریتیش پترولیوم (B.P) بپردازد. تقسیم‌بندی سهام انحصارات نفتی شرکت‌کننده در کنسرسیوم بین‌المللی نفت به قرار ذیل صورت گرفت:
- پنج کمپانی آمریکایی (۱) استاندارد اویل نیوجرسی، (۲) استاندارد اویل، کالیفرنیا، (۳) تگزاس اویل کمپانی، (۴) سوکوتی واکيوم اویل کمپانی، (۵) گلفاویل کورپوریشن، بر روی هم ۴۰٪ سهام را به دست آورد. ۱۴٪ سهام به شرکت نفتی انگلیسی، هلندی رویال داچ شل و ۶٪ سهم به کمپانی نفتی فرانسوی فرانسوا دوپترول رسید.
۵. در ۸ دسامبر ۱۹۵۴ پس از تشکیل کنسرسیوم، نمایندگان کنسرسیوم درباره تحویل و بهره‌برداری نفت جنوب به وسیله کنسرسیوم با دولت زاهدی وارد مذاکره شدند.
۶. در ۱۹ دسامبر ۱۹۵۴ علی‌امینی وزیر دارایی دولت زاهدی قرارداد نهایی میان دولت ایران و کنسرسیوم بین‌المللی نفت را امضاء کرد.
۷. قرارداد نفتی کنسرسیوم با ایران با قانون ملی شدن صنایع نفت مصوب ۱۹۵۱ کاملاً مغایرت داشت. طبق قانون ملی شدن صنعت نفت مقرر شده بود که خود ایران باید از نفت ایران بهره‌برداری کند و حال آنکه طبق شرایط موافقت‌نامه میان ایران و کنسرسیوم اکتشاف و استخراج و حل و نقل نفت جنوب ایران به کنسرسیوم واگذار شده بود.
۸. طبق شرایط قرارداد با کنسرسیوم، منطقه‌ای وسیع‌تر از اراضی تحت اختیار کمپانی بریتیش پترولیوم و به علاوه هشت جزیره خلیج فارس از جمله قشم و

خارک و هنگام و هرمز و همچنین حاشیه خط ساحلی به شعاع سه مایل از این جزایر و از سواحل ایران در اختیار کنسرسیوم قرار گرفت.

۹. کلیه پالایشگاهها، لوله‌های نفت، کارخانه‌های برق، خطوط تلگراف و تلفن، بنادر، راههای آهن و شوسه، فرودگاهها، ایستگاه رادیو در اختیار کنسرسیوم نفت قرار گرفت و نیز کنسرسیوم این حق را به دست آورد که به میل خود راه‌آهن، بنادر و فرودگاه و ایستگاه رادیویی و خطوط تلفن احداث نماید و بدین ترتیب شرکت ملی نفت ایران عملاً و کاملاً از کنترل ادارات و امور استخراج و تصفیه و حتی فروش نفت کنار گذاشته شد.

۱۰. مدت بهره‌برداری کنسرسیوم طبق قرارداد مذکور ۲۵ سال با حق تمدید بعدی سال ۱۹۹۴ تعیین شد. طبق ماده ۴۱ این قرارداد ایران حق لغو قرارداد مزبور را ندارد و کنسرسیوم حق دارد تا انقضای موعد مقرر از نفت ایران بهره‌برداری کند.

۱۱. قرارداد با کنسرسیوم در تاریخ ۲۱ اکتبر ۱۹۵۴ در مجلس شورای ملی و در تاریخ ۲۸ اکتبر در مجلس سنا به تصویب رسید.

۱۲. کنسرسیوم در مدت ۹ سال فعالیت خود یعنی تا سال ۱۹۶۳ بیش از ۳۴۰ میلیون تن نفت استخراج کرد. این مقدار بیش از مقدار نفتی بود (۳۲۵ میلیون تن) که کمپانی بریتیش پترولیوم طی پنجاه سال فعالیت خود در ایران نفت از ایران استخراج کرده بود.

۱۳. میزان نفتی که در تمام این مدت توسط شرکت ملی نفت ایران استخراج شد فقط ۲۵۰ الی ۲۶۰ هزار تن بود. یعنی کمتر از یک هزارم میزان استخراج کنسرسیوم بود.

۱۴. کنسرسیوم از اجرای ماده ۲۳ قرارداد خود با ایران مبنی بر تحویل ۱/۱۲/۵ کلیه نفت استخراجی به ایران خودداری می‌کرد.

۱۵. طبق ماده ۱۷ قرارداد با کنسرسیوم، کلیه مخارج تأسیسات بهداشتی به عهده شرکت ملی نفت ایران بود و ۴۰۰ میلیون ریال هزینه این امور را دولت ایران باید تأمین کند.

۱۶. کنسرسیوم در اوایل سال ۱۹۵۹ بدون موافقت دولت ایران و به طور یک‌جانبه شرایط موافقتنامه را نقض نمود و خودسرانه قیمت فروش نفت ایران را پائین آورد.
۱۷. شاه ایران در مصاحبه با خبرنگار روزنامه لوموند در تاریخ ۲۷ ژوئیه ۱۹۵۹ اظهار داشت که از شرایط قرارداد با کنسرسیوم ناراضی است. او گفت: قراردادی که در سال ۱۹۵۴ منعقد شد، دارای نواقص بسیاری است و ما می‌خواهیم سهم منافع خودمان را بالا ببریم.
۱۸. در اوت ۱۹۵۷ لایحه واگذاری امتیاز بهره‌برداری از سه منطقه نفتی ایران، یعنی بلوچستان و منطقه شرقی کوه‌های زاگرس و زیرآب‌های خلیج فارس به مساحت ۲۳ هزار کیلومتر مربع از طرف شرکت ملی نفت ایران به کمپانی نفتی ایتالیایی آنی آجیپ، واگذار شده و در مجلس شورای ملی به تصویب رسید. کمپانی مزبور می‌بایست نفت و گاز مناطق مزبور را استخراج نماید و بر طبق شرایط امتیازنامه ۷۵٪ از سود حاصل را به دولت ایران پرداخت کند.
۱۹. در مه سال ۱۹۵۸ مجلس شورای ملی ایران لایحه واگذاری امتیاز بهره‌برداری از یک رشته مناطق نفت‌خیز دیگر به کمپانی آمریایی «پان آمریکن پترولیوم کورپوریشن» را با شرایط مشابه به تصویب رسانید. مساحت بهره‌برداری این کمپانی ۱۹ هزار کیلومتر مربع بود که در فارس و بوشهر قرار داشت.
۲۰. در ژوئن ۱۹۵۸ مجلس شورای ملی لایحه واگذاری بهره‌برداری از منطقه نفتی دریای عمان به مساحت ۱۰۰ کیلومتر مربع با شرایط مشابه دو قرارداد فوق به کمپانی نفتی کانادایی «سپ فایر پترولیوم لی میتد» به تصویب رسانید.
۲۱. در سال ۱۹۶۵ شرکت پتروشیمی وابسته به شرکت ملی نفت ایران تأسیس گردید. این شرکت در آغاز سال ۱۹۶۶ با شرکتهای آمریکایی یک رشته قرارداد بست که به موجب این قراردادها چند مؤسسه بزرگ پتروشیمی بر پایه مشارکت در بندر شاهپور آبادان و جزیره خارک ایجاد گردید و در سال ۱۹۷۰ از این مؤسسات بهره‌برداری آغاز گردید.

۲۲. در سال ۱۹۶۶ یک کارخانه تولید کود شیمیایی که در شمال شیراز ساخته شد، مورد بهره‌برداری قرار گرفت. این کارخانه با کمک‌های فنی کارشناسان فرانسه ساخته شده است.

۲۳. در مؤسسات پتروشیمی با استفاده از محصولات نفت، گوگرد، آمونیاک، اسید فسفریک گرد لباسشویی و دیگر محصولات شیمیایی تولید شده و علاوه بر مصرف داخلی مقداری از آنها به خارج صادر گردید، تولید صنایع پتروشیمی با آهنگ پرشتابی رشد یافت، اضافه رشد سالیانه آن در سالهای ۷۰-۱۹۶۹ به ۱۷۸ درصد و در سالهای ۷۲-۱۹۷۱ به ۲۰۳ درصد رسید.

۲۴. در ژانویه ۱۹۶۶ بین ایران و شوروی قرارداد استخراج گاز و استفاده از گاز در صنایع به امضاء رسید. شوروی در ازای واگذاری کارخانه ذوب آهن به ایران به صورت پیا-پیا-پای از ایران به مدت ده سال و هر سال ده میلیارد متر مکعب گاز دریافت می‌کند.

۲۵. تا سال ۱۹۷۳ منابع نفت ایران به طور کامل در اختیار شرکتهای نفت خارجی و به طور عمده کنسرسیوم بین‌المللی نفت بود که از ۹۹ درصد استخراج این منابع استفاده می‌کردند و سهم کنسرسیوم بین‌المللی نفت ۹۰ درصد نفت استخراجی از این منابع می‌شد. میزان استخراج نفت از منابع نفتی ایران از سال ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۵ از این قرار بود:

سال ۱۹۶۳ = ۷۲/۸ میلیون تن — سال ۱۹۶۴ = ۸۴ میلیون تن.
 سال ۱۹۶۵ = ۹۳/۸ میلیون تن — سال ۱۹۶۶ = ۱۰۶ میلیون تن.
 سال ۱۹۶۷ = ۱۳۰ میلیون تن — سال ۱۹۶۸ = ۱۴۲ میلیون تن.
 سال ۱۹۶۹ = ۱۶۲ میلیون تن — سال ۱۹۷۰ = ۱۹۱ میلیون تن.
 سال ۱۹۷۱ = ۲۲۷ میلیون تن — سال ۱۹۷۲ = ۲۶۲/۳ میلیون تن.
 سال ۱۹۷۳ = ۲۹۳ میلیون تن — سال ۱۹۷۴ = ۳۰۲ میلیون تن.

۲۶. ایران از لحاظ میزان استخراج نفت بعد از آمریکا، ونزوئلا و عربستان سعودی در جهان سرمایه‌داری مقام چهارم را داشت و در سالهای ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۱ از عربستان پیشی گرفت و به مقام سوم رسید.

۲۷. دبیر کل سازمان اوپک پاچاچی در ژوئن ۱۹۷۲ در لندن اظهار داشت شرکت‌های نفتی خارجی در سال ۱۹۷۰ معادل ۷۹/۲ درصد سرمایه‌گذاری خود، از منابع نفت خاورمیانه درآمد داشته‌اند. در صورتی که درآمد شرکت‌های آمریکایی از بهره‌برداری دیگر منابع زیرزمینی کشورهای در حال رشد معادل ۱۳/۵ درصد میزان سرمایه‌گذاری آنها را تشکیل داده است.

۲۸. سهم ایران از درآمد شرکت نفت خارجی و به طور عمده کنسرسیوم بین‌المللی نفت طی ۱۰ سال اخیر از سال ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۲ بیش از ۶ برابر افزوده شد. در سال ۱۹۶۳ سهم درآمد ایران ۳۸۰ میلیون دلار بود و در سال ۱۹۷۱ به دو میلیارد و صد و یازده میلیون دلار و در سال ۱۹۷۲ به دو میلیارد و چهارصد میلیون دلار رسید.

۲۹. در نوامبر سال ۱۹۷۰ ایران موفق شد سهم خود را از درآمد نفت کنسرسیوم بین‌المللی نفت ۵۰ تا ۵۵ درصد افزایش دهد. البته بخش مهمی از این درآمدها جهت خرید اسلحه روانه کشورهای غربی می‌گردید.

۳۰. در سال ۱۹۷۳ ایران با کنسرسیوم نفت موافقت‌نامه‌هایی امضا نمود که به موجب آن تمام منابع نفت و صنایع نفت و پالایشگاه‌ها که در اختیار کنسرسیوم بود به ایران محول گردید و به موجب این موافقتنامه فروش نفت به مدت ۲۰ سال یعنی تا سال ۱۹۹۳ به کنسرسیوم واگذار گردید و نیز قرار شد که به شرکت کنندگان در کنسرسیوم متناسب با سهم آنها در کنسرسیوم طی این مدت نفت فروخته شود.

۳۱. در سال ۱۹۷۳ در ارتباط با افزایش پرشتاب تورم در جهان سرمایه‌داری و جنگ اعراب و اسرائیل و بالا رفتن قیمت‌های کالاهای وارداتی، ایران به اتفاق دیگر کشورهای صادرکننده نفت اوپک قیمت فروش نفت را چهار برابر کرد و این اقدام موجب افزایش فراوان درآمد نفت گردید.

۳۲. در سال ۱۹۷۴ درآمد نفت ایران به ۱۸/۶ میلیارد دلار رسید، ولی همانطور که ذکر گردید بخش اعظم این درآمد برای خرید تسلیحات و دادن وام و اعتبار از جانب ایران به کشورهای سرمایه‌داری رشد یافته و کشورهای در حال رشد و سرمایه‌گذاری در این کشورها به مصرف رسید.

۳۳. در ژانویه ۱۹۷۵ شاه ایران در مصاحبه با خبرنگار روزنامه «السیاسیه» کویت اظهار داشت که ایران پس از افزایش درآمد نفت وام و اعتبار در اختیار کشورهای سرمایه‌داری رشد یافته گذاشته است و با صراحت اعلام کرد که ایران به جهان باختر تعلق دارد.

۳۴. در اواخر ژانویه ۱۹۷۵ هویدا نخست وزیر اعلام کرد که ایران از درآمدهای نفتی خود مبلغ ۹ میلیارد دلار وام به کشورهای خارجی داده است.

نتیجه‌گیری

ایران طی سالهای ۷۴-۱۹۷۲ از درآمد نفت فقط از آمریکا ۶/۸ میلیارد دلار انواع اسلحه مدرن خریداری کرده است. علاوه بر این، از انگلستان و آلمان غربی نیز اسلحه خریداری شده است. میزان کل خرید اسلحه ایران طی این مدت معادل ۸ میلیارد دلار بود در حالی که برابر آمار سازمان ملل متحد فروش اسلحه در سراسر جهان در سال به ۲۰ میلیارد دلار می‌رسید. بدین ترتیب، سهم سرانه هزینه‌های نظامی مردم ایران که سطح زندگی آنها چند برابر پائین‌تر از سطح زندگی اهالی کشورهای غربی است، نسبت به کشورهای عضو پیمان ناتو چندین برابر بیشتر است.

به طور کلی ایران از طریق خریدهای کلان اسلحه و دادن وام و اعتبار به کشورهای سرمایه‌داری عملاً بخش اعظم درآمدهایی را که از نفت به دست می‌آورد به این کشورها باز می‌گرداند.